

YENİ USUL ARAYIŞLARININ ARKA PLANI VE PROBLEMLERİ ÜZERİNE

Mehmet ERDEM*

Özet: Klasik usûl-ü fikhın, yeni problemlerin çözümüne yeterliliği ile ilgili tartışmalar, yaklaşık bir buçuk asırdan beri İslam aleminin gündemindedir. Bilim adamları ve düşünürlerden bir kısmı, günümüzde İslam'ın hak ettiği etkinliğe ulaşabilmesi için, İslam'ın temel referanslarını yeni bir okuyuş tarzı ile ele alan modern bir metodoloji kurmanın gerekliliği üzerinde ısrarla durmaktadırlar. Yeni yöntem arayışlarının klasik usûlün yetersizliği noktasındaki kanaatlerinin sosyo-psikolojik arka planını, günümüz Müslümanlarının içinde bulunduğu olumsuzluklar oluşturur. Bu tür arayışlar, en azından İslam'ın temel referanslarına dinamizm kazandırma düşüncelerinin ürünü oldukları için kendi içlerinde değerlidirler. Ne var ki, bu görüşlerin başarılı olmalarının önünde; yeni bir usûlün gerekliliği, yeni çalışmaların savunma psikolojisiyle ortaya konduğu, bu çalışmaların arkasında İslam'ı tahrif etmek isteyen müsteşriklerin kötü niyetlerinin bulunduğu ve Müslümanlar arasındaki şekli ayrılığı derinleştireceği gibi endişeler bulunmaktadır. Yeni yöntem arayışlarının beklenen sonucu vermesi için, öncelikle bu endişelerin ortadan kaldırılması gerekir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Usûl, Yetersizlik, Yeni Usûl, Arayış, Arka Plan, Engel.

Abstract: The disputing about competency of classical methodology for science of Islamic law on solving of the new problems, have been continuing for one and a half century among Muslims. Some of the scientists and intellectuals are insisting on establishing a new methodology to increase the activity and efficiency of Islamic primary sources in our day. Because they are pretending that classic methodology is lack of solving the new problems. The socio-psychological background of all the new seeking about inadequate of classic methodology is consisted of the negative situations in Islamic world. The new seeking like that are valuable. Because they want to make basic references more functional. But there are some obstacles across success of those efforts: Firstly, to new methodology is needed. Secondly, the new studies are product of defensive psychology. Thirdly, there are the orientalist who have ill-will behind of those studies. Eventually, the new seeking like this may cause separation among

* Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Arapça Öğretmeni

Muslims. In order to get the best result from the seeking of new methodology, this anxiety must be abolished.

Key Words: Classic Methodology, Inadequateness, New Methodology, Searching, Background, Obstacle.

Giriş

Modern zamanlarda İslam, öncelerden farklı boyutlarda yeniden dünyanın gündeminde yer almakta, bu nedenle günümüzde, kimi ideolojik, kimi bilimsel sebeplerle bir çok bilim adamı ve düşünür İslam'la ilgili olarak bir takım araştırmalar yapmaktadır. İslam'ın; ne olduğu, insanlık ailesine neler getirdiği, inananlarına neler telkin ettiği, onların hayata bakışlarında ve yaşantılarında ne gibi bir etkiye sahip olduğu vb. sorular bu araştırmaların hareket noktalarını oluşturur. Bütün bu çalışmalar, çıkış noktaları ve amaçları açısından farklılıklara sahip olsalar da, sonuçları açısından dikkatleri, İslam'ın temel referansları olan Kur'an ve Sünnete çekme ortak noktasında birleşmişlerdir. Bilindiği gibi Kur'an ve Sünneti teşkil eden ayet ve hadislerin bir kısmı, değişik yorumlamalara müsait olduğu için, vermek istedikleri mesajları eşit derecede açıklıkla ifade etmezler. Bu nedenle İslâm hakkında, onun birinci kaynağını teşkil eden Kur'an ve Sünnetten hareketle doğru bilgiye ulaşmak isteyen bir kişi öncelikle, kendi içinde tutarlı belli bir metodoloji takip etmek mecburiyetindedir. İslami disiplinler arasında önemli bir yere sahip olan Usul-ü fıkıh, bu ihtiyacı karşılamak üzere geliştirilmiştir. Ancak günümüzde, klasik usulün modern problemlere çözüm üretmedeki yeterliliği tartışma konusu olmakta ve "Metodoloji Sorunu" ya da buna yakın adlarla değişik mahfillerde yoğun tartışmalar yapılmaktadır.

Aslında 'İslam'ın referans kaynaklarının tespiti ve bu kaynaklara aktive kazandırma yöntemi' anlamındaki metodolojik problemlerin, Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemine kadar uzanan temellerinin bulunduğu söylenebilir. Problemin tarihi seyirinin araştırılmasını başka çalışmalara havale ederek, bu yazıda bugün için hareket noktası ve cereyan tarzı itibariyle tarihi süreçteki tartışmalardan farklılıklara sahip bulunan metodoloji arayışlarının kaynakları ve problemleri konusundaki düşüncelerimizi sunmaya çalışacağız. Burada konuyla ilgili olarak görüciye çıkardığımız düşüncelerin, bizce nihai doğruları temsil ettiğini iddia etmiyoruz. Dolayısıyla bu düşünceler değiştirilmeye kapalı değildir. İkna edici bir argümanla karşılaşıldığında bunların değiştirileceğini peşinen taahhüt ediyoruz. Doğru, kabul edilmeye daha layık ve insan, ancak gücünün yettiği ile aklının erdiğinden sorumludur.

I. Yöntem Arayışlarının Arka Planı

İslam'ın temel kaynaklarıyla ilgili olarak yeni bir okuma biçimi geliş-

tirmenin gerekliliği ile ilgili arayışların gerek ortaya atılmasının gerekse neşv-ü nema bulmasının bir arka planı bulunmaktadır.

A. Tarihi Arka Plan

Günümüzde “modernizm” adı altında yoğunlaşan yeni yöntem arayışları, On dokuzuncu asrın sonlarına doğru, İslam coğrafyasının iki ayrı bölgesinde eş zamanlı olarak ortaya çıkan tez ve tekliflerin devamı niteliğindedir ve yaklaşık bir buçuk asırlık bir geçmişe sahiptir. Bu ifadelerimiz, modernitenin temellerini Mutezile’ye kadar dayandıran görüşleri gözden geldiğimiz ya da nazarı itibara almaya değmez bulduğumuz anlamına gelmez. Biz burada, ileride de anlatacağımız gibi, Batının teknolojik açıdan ileri seviyede olduğu düşüncesinin tetiklediği modernitenin ilk örneklerini bu iki tezin oluşturduğunu söylemek istiyoruz.

On dokuzuncu asrın sonlarına doğru Cemaleddin Afgani (ö.1899), değişik İslam coğrafyalarını dolaşarak Müslümanların içinde buldukları olumsuzluklardan kurtulabilmeleri için, Kur’an’ı asrın ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlamak gerektiği tezini ortaya atmıştır. Onun plan ve projesini hazırlayıp temelini attığı bu tez, klasik eğitim almış olmasına rağmen, onunla tanışmasından sonra tam bir değişim geçiren Muhammed Abdüh (ö.1905) tarafından geliştirilmiştir¹. Hint kıtasında ise, Afgani ve Abdüh’ün muasırı olan Seyyid Ahmet Han (ö.1898), ‘İslam aleminin maruz kaldığı kötü gidişi önlemek için sadece Kur’an’a müracaat etmek gerektiği’ söylemiyle ortaya çıkmış, onun talebesi Çırağ Ali (ö.1895) Hz. Peygamber’in Kur’an’dan başka hiçbir kanununun bulunmadığını söylemiştir². Modernitenin tohumlarının atıldığı bu iki tezin yaklaşımları arasında bir takım farklılıklar bulunsa da hareket noktaları, gerekçeleri ve klasik usûle alternatif olmak üzere ileri sürdükleri teklifleri açısından bir takım paralellikler de bulunmaktadır³. Özellikle Çırağ Ali’nin söylemleri klasik usûl-ü fikh’ta “şer’i deliller” olarak adlandırılan İslam’ın referans kaynaklarının tamamını ret anlamına gelmektedir. Çünkü her ne kadar prensipte Kur’an delil olarak kabul edilmişse de, onun da taşıdığı mesaj itibarıyla, bir takım genel ahlak prensipleri ile dini nazariyelerden ibaret olduğu iddia edilelerek, adeta o da etkisizleştirilmiştir.

¹ Afgani ve Abdüh’ün hayatları, çalışmaları ve etkileri konusunda bkz. Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, (Çev. Latif Boyacı-Hüseyin Yılmaz), insan Yayınları, İstanbul 1994, s.120-201, John Esposito-John Donohue, *Değişim Sürecinde İslam*, (Çev. Ali Yaşar Aydoğan-Aydın Ünlü), insan Yayınları, İstanbul 1991, s. 30.

² Esposito, a.g.e, s.49-50

³ Mehmet Aydın’a göre; bu iki hareketten ilki (Afgani-Abdüh), Mutezile aktılcılığını, ikincisi (Ahmed Han - Çırağ Ali) İslam filozoflarının rasyonalizmini canlandırmaya çalışmışlardır. Bu iki hareketin yaklaşım tarzları hakkında bkz. Mehmet Aydın, “Fazlur Rahman ve İslam Modernizmi” Fazlur Rahman’ın İslam isimli eserinin baş tarafında, Selçuk Yayınları, İstanbul 1993, ss. XV-XXXVI. s. XXII-XXIV.

Çırağ Ali klasik metodoloji ile Kur'an'a yaklaşmayı şöyle tenkit etmiştir: "Kur'an metnine esir düşüp özündeki ruha inmeye kesinlikle muktedir olamamaları, müslüman alimlerin Kur'an'ı tefsir ve ondan sonuç çıkarmalarının üzücü bir özelliğidir. Kısaca söyleyebiliriz ki, Kur'an ne siyasi meselelere karışır, ne de medeni hukuka ait kuralları tesbit etmeye kalkışır, onun öğrettiği şeyler bazı dini nazariyeler ve genel ahlâk kurallarıdır."⁴ Kısaca temas ettiğimiz bu vb. görüşler, zamanımıza kadar değişik coğrafyalarda farklı münasebetlerle tekrar edilmiş ve halen de tekrar edilmektedir.

B. Sosyo-psikolojik Arka Plan

Özellikle son bir buçuk asırdan bu yana insanoğlu, üzerinde yaşadığımız yer kürede, teknolojik açıdan hayal gücümüzü zorlayan keşiflere imza atmıştır. Günümüzde teknolojinin bir parçası olan iletişim araçları vasıtasıyla, dünyanın her hangi bir yerinde olup biten bir hadise ve ortaya atılan bir düşünce, kısa zamanda diğer yerlerde yankılanır hale gelmektedir. Bütün bu gelişmeler; değişik inanç ya da düşünce sistemlerinin ve psikolojik, sosyolojik, antropolojik hatta coğrafi açılardan farklı şartların oluşturduğu kültür ve medeniyetlerin birbirlerinden hem nicelik hem de nitelik açısından önemli derecede etkilenmesine neden olmaktadır. Bu çapraz etkileşimin ortaya çıkardığı "değerler tedavülü", bir taraftan milletlerin uzun bir süreçte özümseyip kendilerine mal ettikleri değer ölçülerinde bir takım aşınma, kırılma ve değişmelere sebep olurken, diğer taraftan, milletler arasında zaten var olan ve bazen gizli bazen açıkça süregelen; kendi dünya görüşünü rakip milletlere kabul ettirme mücadelesinin de şiddetini artırmada tetikleyici bir rol oynamaktadır.

Günümüzde sürdürülen şekliyle bu mücadeleyi kabaca; Doğu kaynaklı dünya görüşü ile Batı kaynaklı dünya görüşünün hakimiyet kavgası olarak tasvir etmek mümkündür⁵. Daha indirgemeci bir ifadeyle -ve tarafların kendi içlerinde var olan gerçek ve sanal farklılıkları dikkate almaksızın- söylemek gerekirse bu mücadele; Batının, sahip olduğu teknolojik üstünlüğü de arkasına almak suretiyle, şimdilerde hayli tehlikede görünen egemenliğini sürdürme çabaları ile, Müslümanların yakın vadede İslam'dan kopmadan varlıklarını devam ettirme, uzak vadede ise insanlığa alternatif projeler hazırlama gayretlerinin çekişmesi olarak görülebilir. Daha uzun zaman sürecek gibi görünen bu siyasi, sosyal ve entelektüel savaşta olağanüstü maddi ve manevi

4 Esposito, a.g.e, s.49-50.

5 Kimi Batılı stratejistler bu noktayı şöyle tasvir ederler; "...Bir çok gözlemcinin zihninde, dünyanın büyük bölümünde Batının çıkarlarına karşı bundan sonra yürütülecek muhalefetin en temel adayı İslam'dır. Kimi gözlemciler göre de 'İslami' ve 'Batılı' çıkarlar arasında algılanan bu mücadele, birbirinden farklı iki uygarlık sistemi arasında bir çatışma niteliği kazanmaya başlamıştır". Graham E. Fuller- Ian O. Lesser, *Kuşatılanlar /İslam ve Batının Jeopolitiği*, (Çev. Özden Arıkan) Sabah Kitapları İstanbul 1995, s.3.

potansiyel imkanlara sahip olmalarına rağmen Müslümanlar, söz konusu potansiyellerini kuvveden fiile çıkaracak bir performans ortaya koyamadıkları için, inisiyatif halen rakip tarafın elindedir. İşte İslam'ın doğruluğundan şüphe etmeyen Müslüman entellektüellerin iyi niyetli metodoloji arayışlarının arka planını, Müslümanların Batı karşısında, bilim (modern anlamda) ve teknoloji açısından geri durumda olmaları oluşturur. Asrımızın önemli müslüman düşünürlerinden ve yeni bir usûl-ü fıkh geliştirmenin gerekliliğini ısrarlı bir şekilde savunanlardan bir olan Cabiri şöyle der: "*Şayet çağdaş uyanmamızdan önce, İslam'da çöküş ve gerileme olarak adlandırdığımız problemin belirgin sebeplerini hemen tespit edebilirsek, aradaki mesafeyi, kolayca kapatırız* algısı, basit bir düşünce olmaktan öteye geçmemektedir. *Zira bizimle çağdaş Batı medeniyetinin ürettiği bilim ve teknik gelişmeler arasındaki mesafe -şu andaki uyanıklılık durumumuzu hesaba katsak bile- çok büyüktür. Öyleyse, problem mücerret uyanma ile ilgili değildir...*"⁶. Cabiri daha sonra yeni bir usulün gerekliliğini de şöyle ifade eder: "*Eşari felsefecilerinin (örneğin Fahrüddin Razi) akide alanında yaptıklarına benzer yeni önermeler ve çağdaş 'amaçlar' dan hareketle şeriat alanındaki düşünme yönteminin yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, bugün yapılması gereken tecdit, salt fîru konularındaki içtihadı esas alan tecdid değil, (usûl-i fıkhataki) metodolojik yeniden yapılanmayı esas alan tecdiddir. Çağımızda yapılması gereken tecdidin hareket noktası, içtihat yapan aklın yeniden yapılandırılarak, yeniden devreye sokulmasıdır. Zira yeni bir bilinç olmadan [çağa hitap eden] yeni bir içtihat ortaya koymak mümkün değildir*"⁷. M. Hayri Kırbasoğlu, geleneksel hadis usulünü eleştirel bir yaklaşımla ele aldığı "*İslam Düşüncesinde Sünnet*" isimli eserinde özetle şu tespitlerde bulunur: İnsanlık bir buhrana doğru sürüklenmektedir. Bir takım iyi yönleri bulunsa da İslam'ın dışındaki dinler, insanlığın içinde bulunduğu açmazlardan kurtulmasına yetmemektedir. Özellikle temelini Yahudi-Hıristiyan kültürünün oluşturduğu Batı medeniyetinin ise, insanlığa vereceği bir şeyi kalmamıştır. İnsanlığı kurtaracak potansiyel sadece İslam'da bulunmaktadır. Bunun için de öncelikle Kur'an ve Sünnete başvurmak gerekir. Ancak bu iki kaynaktan yararlanmak için bugüne kadar uygulanan klasik yöntemler birçok noktadan tıkanmış olup, modern problemlerin çözümünde tam anlamıyla yeterli ve etkili olamamaktadır. Kırbasoğlu, daha sora İslam'ın bu potansiyelini hareket geçirmek için yeni metodolojilere ihtiyaç duyulduğundan bahisle, kendi branşı olan Hadis'e bu perspektiften yaklaşılmaya çalışıldığını söylemektedir⁸. Bu açıdan bakıldığında metodoloji arayışları, bir anlamda topar-

6 Muhammed Abid el-Cabiri, "İslam Hukuk Felsefesinde Metodolojik Yeniden Yapılanmanın Zorunluluğu", (Çev. Abdullah Şahin) İslamiyat, c. I, sayı: 4, Ankara 1998, ss. 25-52, s. 29.

7 Muhammed Abid el-Cabiri, a.g.m., s. 32.

8 Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999, s. 11-15.

lanma, kendine gelme ve yeni taktikler geliştirme gayretleri olarak da görülebilir. Ancak prensipte yöntem arayışlarının sosyo-psikolojik arka planını, Müslüman Doğunun Hristiyan Batı karşısında bilim ve teknolojik açıdan geri durumda olması teşkil eder. Batılı bir yazarın ifadesiyle usûl arayışları "...modern dünyanın karmaşıklıkları arasında İslam'ın çağdaş anlamının arayışlarıdır"⁹.

Dolayısıyla Metodolojik yeniden yapılanma tartışmalarının gerisinde şu sorgulamanın olduğu anlaşılmaktadır: İslam, özünde insanlığın dünya ve ahiret mutluluğunu tekeffül edecek prensipleri barındıran son ve mükemmel bir din olmasına rağmen Müslümanlar, orijinalitesini çoktan yitirmiş muharref bir dine inanan Batılılardan neden geri durumdadırlar? Bünyesinde; "*Müslümanların dini hak kendileri geri kalmıştır, Batıların ise dinleri batıl kendileri ileri seviyededir*" şeklinde iki öncülü barındıran bu soru, mantık kurallarına göre zımnen; "*Biz bir yerlerde yanlış yaptık*" önermesini içeren "*Biz nerede yanlış yaptık ?*" sorusunu doğurmuştur. Değişik düşünce sistemlerini benimseyen Müslüman düşünürlerin tamamı, Müslüman toplumların içinde bulunduğu bu olumsuzlukların İslam'dan kaynaklanmadığı, onların içinde buldukları maddi ve manevi perişanlıktan kurtulabilmesi için İslami değerleri yeniden canlandırmak gerektiği noktasında görüş birliğine sahiptirler. Ancak İslami değerlerin neler olduğu ve bunların belirlenmesi ve canlandırılması için hangi metot ve yöntemin takip edileceği noktasında görüş ayrılığına düşülmüştür. Günümüzde yeni bir yöntem geliştirmenin gerekliliğini savunanlar, görüşlerini yukarıda müşahhaslaştırılan soruya; "**Biz dinimizin temel referanslarının tespiti ve onlara aktivite kazandırma yönteminde (usûlde) hata yaptık**" şeklindeki cevap üzerine bina etmişlerdir. Bunlardan bir kısmına göre; Müslümanların dünya milletleri arasında her bakımdan geri kalmasının yegane sebebi, kendilerini eski anlayışlara mahkum etmeleri ve o anlayışlardan bir türlü yakalarını kurtaramamalarıdır. Bu nedenle hem Kur'an'ı hem de diğer kaynakları eskilerin yaptığı hiç bir çalışmaya itibar etmemek üzere yeniden ele almak gerekir. Mesela Hüseyin Atay, "*İslâm'ın inanç, ilim ve kültür tarihinde şunu tesbit etmiş oluyoruz. Hz. Peygamber'den sonra (dört halife dahil) öyle yanlışlar yapılmıştır ki, bunların bir kısmı Kur'an'a ve büyük bir kısmı hadise dayandırılmıştır.*"¹⁰ der, ve Müslümanların bugün maruz kaldıkları olumsuzlukları, yaklaşık bin ikiyüz elli sene önce yaşamış olan mezhep imamlarına, dolayısıyla geleneksel usûl anlayışına fatura eder. O şöyle der: "*Bu güne kadar Kur'an ve hadiseler hep mezhep kurucularının gözüyle bakılmıştır. Bugün de öyle. Bugün İslâm toplumlarının geri kalmışlık nedenleri Kur'ân olmayıp mezhep ku-*

⁹ Merrly Wyn Davies, *İslami Antropolojinin Oluşturulması*, (Çev. Tayfun Doğukanın) Endülüs Yayınları, İstanbul 1991. s. 77.

¹⁰ Hüseyin Atay, *Kurana Göre Araştırmalar*, Semih Ofset, Ankara 1996, V, 8.

rucularının ve fakihlerin bize tanıttığı İslâmdır."¹¹

Şüphesiz metodolojik yeniden yapılanmayı savunanların usûli söylemlerinin, tamamen aynı şeylerden ibaret olduğu söylenemez. Bunlar arasında klasik usûlün tamamen terk edilmesini savunanlar olduğu gibi, ondan istifade edilerek yeni metodolojiler geliştirmek gerektiğini savunanlar da vardır. Ancak yukarıdaki referanslardan da anlaşılacağı üzere bu görüşler, yeni metodolojilerin gerekliliği ve metodolojik yeniden yapılanmanın lüzumunu İslâm toplumlarının geri kalmışlığıyla irtibatlandırma ortak noktasında birleşmiş gibi görünmektedir.

II. Yeni Yöntem Arayışlarının Problemleri

Yukarıda tarihi ve sosyo-psikolojik arka planını kısaca tasvir ettiğimiz "metodolojide yenilik" söylemi henüz İslam üzerine kafa yoranların çoğunluğu tarafından kabul edilecek bir seviyeye ulaşmamıştır. Nitekim asrımızda yazılmış usûl kitaplarının çoğu, klasik usul kurallarını bugün anlaşılır bir dille ifade etme şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu kitaplar şekil açısından modern bir görüntü arz etseler de içerik ve usûli yaklaşım açısından, klasik bilgileri bu günün üslubuyla ele almaktan öte bir yeniliğe sahip değildirler¹². Çağdaş usul kitaplarından bir kısmı, bütünüyle belli bir klasik anlayışı yansıtırken, diğer bir kısmı da, -muhtemelen mezhepleri yaklaştırma düşüncesinin bir yansıması olmak üzere- klasik usûli görüşleri mukayese ederek, onlar arasında hakemlik yapma şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Yeni bir metodoloji düşüncesinin başarısızlığının sebeplerinin etraflı bir şekilde araştırılması gerekmektedir. Yapılacak geniş çaplı araştırmalarla bir çok sebep bulunabilir. Biz burada sebeplerin belli başlıları olarak kabul ettiğimiz dört sebebe dikkat çekmekle yetineceğiz.

1.Yeni Bir Metodolojiye İhtiyaç Duyulduğunun Açıkça İspat Edilememesi

Yukarıda ifade edilen "Müslümanlar neden geri Hıristiyanlar neden ileriler?" sorusu, yaklaşık bir asrı aşkın bir zamandan beri Müslümanların gündemindedir. Ancak söz konusu olumsuzluğun klasik usulün yetersizliğinden kaynaklandığı veya klasik usulün bu olumsuzlukta payının bulunduğu, he-

¹¹ H. Atay, a.g.e., V, 11.

¹² Bunlardan bir kısmı çalışmasına "yeni" adını vermesine rağmen, çalışma enine boyuna incelendiğinde yeni olmadığı anlaşılmaktadır. Mesela, Dr. Abdül-Cebbar Şerare bir eserine şu ismi vermiştir. "Buhûsün fi'l-Kur'âni'l-Kerim, Nazarâtün Cedidetün" yani "Kur'an-ı Kerim Hakkında Araştırmalar, Yeni Bakışlar". Müellif bu kitabında, şu konulara temas etmektedir. Kur'an'ın i'cazi, meydan okuyuşu, tenakuz iddiası ve sebepleri kanun yapma özelliği, müfessirde aranan şartlar vs. Bu başlıklar altındaki bilgilerin tamamı klasik kitaplardaki bilgilerden ibarettir. Kitap İran'ın Kum şehrinde 1416/1996 yılında yayınlanmıştır.

nüz ikna edici güçlü bir delille ispat edilememiştir. Çünkü Müslümanların teknolojik açıdan Batıdan geri oluşlarıyla, İslam'ın temel referanslarının anlaşılması için geliştirilmiş olan klasik usûl arasında ne gibi bir bağlantının bulunduğu net bir şekilde ortaya konamamıştır. Yeni bir metodolojiye ihtiyacın bulunduğu bağlamında ileri sürülen gerekçelere bakıldığında, zaman zaman eğitim ve öğretim yöntemleri ile Kur'an ve Sünneti anlama yöntemlerinin, ortak addan kaynaklanan zihni bir yanılığa sebebiyle birbirine karıştırıldığı görülmektedir. Bu yanılığa, birincisindeki eksiklik ve yanlışlıklardan hareketle, ikincisinin yanlışlığına ya da eksikliğine dair çıkarımlarda bulunmaya sebep olmuştur. Bu nedenle, günümüzde Müslümanların maruz kaldıkları olumsuzlukların, Kur'an ve Sünneti anlama yöntemlerinin yanlışlığından değil, mağdurları arasında bu yöntemlerin de bulunduğu eğitim ve öğretim metodlarının yanlışlığından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü günümüz müslümanlarının çoğunun; anlaşılması için hiç bir yonteme ihtiyaç bulunmayan, sadece insan olmanın ve İslam'ı bir din olarak benimsemenin yeterli olduğu, ne tarih boyu ne de bugün tartışma konusu yapılmayan bir çok prensibi göz ardı ettiği bir vakiydir. Takdir edileceği gibi bu durum öncelikle bir eğitim problemidir.

Müslümanların dünyevi refah açısından geri kalmışlığı ile, dini metinleri anlama yöntemleri arasında tatmin edici bir ilişki kurulamadığı için, bazı bilginler yeni bir metodolojiye gerek olmadığını savunmuşlardır. Bu bilginler, günümüz müslümanlarının maruz kaldığı buhranların ve karşılaştıkları olumsuzlukların, Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olan ilk üç asırdaki anlayıştan uzaklaşmaktan kaynaklandığını söylemektedirler. Teşhisi bu şekilde ortaya koyanlara göre, müslümanların söz konusu olumsuzluklardan kurtulmaları için, İslam'ı yeniden yorumlamaya kaynakları tekrar ele alarak yeniden gözden geçirmeye değil, onu selevin anladığı gibi anlayarak ve onlar gibi hayata geçirmeye ihtiyaçları vardır. Dolayısıyla; bilginin İslamileşmesi, İslam'ın hidayet saçan prensiplerinin yeniden canlanması ve Müslümanların İslam'ın izzetine layık bir standardı yakalamaları için, klasik metodoloji yeterli olup, yeni bir metot aramak abesle iştiğaldir. Çünkü klasik usûlü yeni hadiselere tatbik etmek suretiyle yeni problemlerin üstesinden gelmek mümkündür. Hatta yeni bir usûl geliştirme gayretleri, şayet İslam'ı tahrife yönelik art niyetlerin ürünleri değilse, ciddi cehalet ve hevailik örnekleridir. Bu görüşün aşırıları olarak nitelendirebileceğimiz bazıları daha da ileri giderek, yeni bir usûl geliştirmek değil, yeni hüküm çıkarmaya kalkışmak dahi haramdır. Çünkü önceki alimler tarafından çıkartılıp bildirilen hususlar bizim problemlerimizi halletmek için yeterlidir. Mesela Sabri efendi Serahsi'nin Mabsut'u gibi eski fıkıh çalışmalarını Hz. Peygamber'in mucizelerinden bir

mucize kabul etmiş,¹³ Kitap, Sünnet ve müçtehit imamların içtihatlarıyla tespit edilen İslâm teşriinin fert, devlet ve toplum olarak ihtiyaçlarımızı karşılayabilecek şekilde kütüphanelere geçtiğini söylemiştir.¹⁴ Aynı şekilde, Zahid el-Kevserî fıkhi; dinin bizzat kendisi olarak görmekte ve akli başında hiç kimsenin bunun aksini iddia edemeyeceğini söylemektedir.¹⁵ Ona göre; kayıtsız ve şartsız, fukahanın kararlaştırmış olduğu ölçüleri dikkate almaksızın, hükümlerin değişebileceğini zannetmek, Allah'ın şeriatını beşerî sistemlerin seviyesine indirmek sayılır.¹⁶ Kevserî, Allah'ın şeriatının hükümlerinin, sahabenin ve sahabeye uyanların (tabiin) bir de sahabeye uyanlara uyanların (tebe-i tabiin) anladığından ibaret olduğunu savunur. Sonra gelen fakihlerin görevi ise, ilk defa karşılaşılan olaylar (nevâzil) hakkında söz söylemekten ibarettir. Ancak onlar dinin anlaşılması konusunda ilk asır alimlerinin naslardan anladıklarının aksine görüş beyan etme hakkına sahip değildirler.¹⁷ Günümüzde geleneksel anlayışın entellektüel savunucularından, Seyyid Hüseyin Nasr, savunduğu sistemin özelliklerini sayarken şu ifadelerle yer verir: "*Geleneksel İslam, Şeriat'ı bütünüyle klasik fıkıh okullarının özümsemişi ve asırlar boyunca anlaşıldığı ve yorumlandığı şekliyle İlahi Hukuk olarak savunur. Ayrıca, şer'i prensipler esasında yeni görüşler ileri sürülmesi (icthad) ihtimalini ve kıyas, icma, istihsan gibi geleneksel şer'i prensiplere sadık kalmak şartıyla yeni oluşan şartlara İlahi Hukuk'un başka araçlarla uygulanmasını da kabul eder.*"¹⁸

Dolayısıyla yeni bir metodolojiye ihtiyaç olduğunu savunanların öncelikle, klasik usûlün yetersizliğini, müsellemlerle birlikte ortaya koymaları gerekmektedir. Öncülleri müsellemlerle olmayan kıyasın sonucu tartışmaya açık olmaktan kurtulamayacaktır. Bunun için de geleneksel metotlar dikkatlice elden geçirilerek, bugün için ihtiyaçlarımıza cevap vermeyen yönleri tespit edilmelidir. Şüphesiz ki, her hangi bir sistemin yetersizliği hakkında bir yargıya varabilmek için öncelikle o sistemin iyice anlaşılması şarttır. Bu nedenle de klasik usûlün mentalitesi kavranmadan onun, yeterli olup olmadığı konusunda her hangi bir yargıda bulunmak doğru olmaz. Bu konuda belli bir ilmi birikime sahip olmadan ortaya atılan fikirler geçici bir tartışmaya sebep olsa da uzun vadede etkin duruma gelemeyecek, ve tarih sayfaları arasında bir zaman birileri tarafından ileri sürülmüş temelsiz düşünceler ola-

13 Mustafa Sabri Efendi, *Mevkûfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Alim min Rabbi'l-Alemin ve İbadihi'l-Murselîn*, İhyai't-Türasi'l-Arabiy, Beyrut, t.y., IV, 315 (314. sayfadan devam eden dipnot).

14 M. Sabri Efendi, a.g.e., IV 323-324.

15 Zahid el-Kevserî, *Makalat*, Matbaatü'l-Envar, Kahire 1372, s.85.

16 Kevserî, a.g.e., s. 87.

17 Kevserî, a.g.e. s.92.

18 Seyyid Hüseyin Nasr, *Modern Dünyada Geleneksel İslam*, (Çev. Savaş Şafak Barkçın-Hüsamettin Arslan) İnsan Yayınları, İstanbul, s.17.

rak yer almaktan öte bir anlam taşımayacaktır.

2.Yeni Arayışların Savunma Psikolojisinin Ürünü Olduğu Endişesi

Yeni bir metodolojinin başarılı olmasının önündeki engellerden biri de, bu arayışların gerçek bir ihtiyacın değil, aşağılık kompleksinden kaynaklanan savunmacı bir halet-i ruhiyyenin ürünü olduğu endişesidir. Bu endişe bir öncekinin devamı ve gerekçesi niteliğindedir. Usûl arayışlarının arka planında zikrettiğimiz hususlar bu tereddüdün temel argümanlarını oluşturur. Çünkü yeni usûl arayışlarının temel gerekçeleri olduğunu düşündüğümüz yukarıda kurgulanan mantıksal silsilenin bütün öncülleri tartışmaya açıktır.

İlk olarak, gerek Müslüman ve gerekse Hıristiyan cemahta, günümüz Batısında geçerli olan değerlerin insanlığa empoze edilmesinin insanlık için ciddi bir tehlike olduğunu savunan kişiler vardır: Nakib Attas; insanlığın çağlar bir çok tehditlerle karşı karşıya kaldığını, bunlardan hiçbirinin, bu günün Batı uygarlığının ilim adına ileriye sürdüklerinden daha ciddi ve tahripkar olmadığına dikkat çekmek üzere özetle şöyle der: Çağında sinsice yükselen en büyük tehdit bilgi üzerine olanıdır. Batı uygarlığınca anlaşıldığı ve yeryüzüne yayıldığı biçimiyle, bilgi, gerçek anlamda ne olduğu anlaşılmayan ve amacından sapan doğası sorunlu (problematic) hale gelmiş bir bilgidir. Böyle bir bilgi, huzur ve adalet yerine insan hayatına bunalım getirmektedir. Bu bilgi her ne kadar mutlak doğru gibi ileri sürülse de gerçekte şüphe ve şaşkınlığın bir ürünüdür. Metodolojide şüphe ve zannı "bilimsellik" rutbesine çıkarıp, hakikatın araştırılmasında şüpheyi en ziyade geçerli epistemolojik alet olarak gören bir bilgi...¹⁹

Batıdan oluşturulan değerlerden endişelenen sadece müslümanlar olsa, "ulaşılmanın nimet küçümsenir" yorumuyla geçirilebilir. Ancak bizzat Batılılar arasında da bu değerleri tenkit edenler bulunmaktadır. Jerimi Rifkin ve Ted Howard, modern çağı "Makine Çağı" olarak nitelermekte ve üretilen değerlerin, hassaslık, sürat ve isabet gibi makine merkezli değerler olduğuna dikkat çekip, Mekanik dünya görüşünün mimarlarını ve insanlığı etkileyen görüşlerini özetledikten sonra şu öngürüde bulunurlar: "*Hatırlanacak bir tarih kalabilirse, gelecek nesiller, bizim 400 yıl boyunca modern çağ dediğimize şüpheyle dudak bükeceklerdir. Dünyaya bir makine olarak bakılması, onlara tıpkı, Yunanlıların beş çağının bize gözüktüğü gibi önemsiz gelecek. Zira onlar,... bütünüyle yeni bir dünya paradigması ile yaşayacaklar*".²⁰ Bu tespitlerin, doğru olması durumunda Batı hiç de imrenilecek, özellikle de örnek alınacak durumda değildir. Tersine gelişme ve ilerlemenin ölçütü ola-

¹⁹ S. Nakib Attas, *İslam Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, (Çev. Mahmut Erol Kılıç) İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 161.

²⁰ Jerimi Rifkin ve Ted Howard, *Entropi Dünyaya Yeni Bir Bakış*, (Çev. Hakan Okay) Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 23-37.

rak insanlığa sunulan değerler, sonuçta insanı kendi eliyle yaptıkları eşyanın eşaretine teslim oluş feryatlarına mahkum etmektedir.

İkinci olarak; Batı'nın her bakımdan ileri seviyede olduğu kabul edilse bile, bu başarının arkasında dini metinleri anlama yöntemlerinin bulunduğu tartışmalara açıktır.²¹ Batının başarısının arkasında dini metinleri doğru anlama yöntemlerinin bulunduğu tezi kabul edilse hemen şu soru gündeme gelecektir. Batılıların dini metinleri anlama yöntemlerindeki isabetleri, onların batıl dinlerini hak din haline mi dönüştürdü. Dolayısıyla Maddi gelişmenin birebir dinle ilişkilendirilmesi, ardı arkası kesilmeyen semeresiz tartışmalara sebep olabilir. Gerek tarihte büyük medeniyetler kurmuş olan milletlere gerekse bugün ileri kabul edilen devletlerin bu başarılarının dinle direkt olarak irtibatlandırılması zayıf görünmektedir. Milletlerin yükselmesi ve ya alçalmasının kendi özgü kuralları vardır. Bu kuralları yerine getirenler medeniyet kurmayı başarmışlar yerine getiremeyenler ise başarılı olamamışlardır.²²

Üçüncü olarak, Müslümanlar'ın durumu Batı'nın karşısında mutlak olarak içler acısı değildir. Çünkü Müslümanlar, bütün olumsuzluklara rağmen Batılıların sahip olmadığı bir çok güzelliklere sahiptirler. Ancak müslümanlar kendi aralarında içler acısı durumdadırlar. Çünkü hiç bir metodolojiye ihtiyaç duymayacak derecede açık itikadi, ahlaki ve ameli prensipler noktasında ihmalleri bulunmaktadır. Müslümanların bu ihmallerinin dini metinleri anlama yöntemlerinin kusuru değildir. Yeni usul arayışları objektif olarak doğruyu arama düşüncesinin değil, aşağılık kompleksinin ürünü görüntüsü vermektedir. Arka planını böyle bir olgunun oluşturduğu bir usüli sistem, son derece doğru olsa bile şaibeden kurtulamayacağı için, genel bir kabule mazhar olmaktan ve ikna edicilikten uzak kalacaktır.

Bu nedenlerden Batı'nın ulaştığı teknolojik seviyenin çok ileride olduğu kabul edilmekle beraber, onu, mentalitesi ve kaynağı itibariyle tamamen farklı bulunan İslam'ın geleneksel değerlerinin revizyonunda ve yeni değerlerin oluşturulmasında bir mihek taşı olarak kabul etmek doğru değildir. O halde yeni usüli teklifler, "savunma pisokolojisi ile oluşturulmuş düşünceler" görüntüsünden çıkarılmalıdır.

3.Yeni Usul Arayışlarının Arkasında Müsteşriklerin Kötü Niyetlerinin Bulunduğu Endişesi

Yeni bir metodolojinin başarılı olması için aşması gereken engellerden

21 Batının İncil'i doğru okuduğu için ilerlediğini ve benzer bir okuma biçiminin Kur'an'a da uygulanmasının gerekliliğini savunan bir görüş için bkz. İhsan Turgut, *Felsefi Sorgulama*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1887, s. 59

22 Bkz. Muhammed Fehmi; *Hikmeti Hukuki İslamiyye*, Matbaai Kütübhane-i Cihan, İstanbul 1329, s. 6.

biri de, onun bilerek ya da bilmeyerek, İslam'ın değerlerini tahrif etmeye çalışan müsteşriklerin desiselerinden kaynaklandığı endişesidir ve bu endişe de modernitenin başlangıcına kadar uzanmaktadır. Klasik modernitenin hem Hind kanadının hem de Ortadoğu kanadının kurucuları, kimi zaman İngilizlerin oyununa gelmekle kimi zaman ise, onlarla bilinçli olarak işbirliği yapmakla suçlanmışlardır. Mesela M. Sabri Efendi Afgani-Abdüh ikilisini şöyle itham eder: “*Muhammed Abdüh, Cemaleddin Afganî vasıtasıyla el-Ezher'e masonluğu sokan kişidir*”.²³ O, bu ifadeyle modernitenin orta doğu kanadının kurucularının İslam düşmanlarının oyununa geldiklerini îma etmek ister. Mısırlı yazar M. Muhammed Hüseyin ise ithamını daha da ileri götürerek; Afgani-Abdüh ikilisinin İslâm'ı içten yıkmak isteyen gayr-ı müslimlerle bilinçli olarak işbirliği yaptıklarını ima etmek suretiyle onları şiddetli bir şekilde eleştirir.²⁴ Yine klasik modernitenin Hint kanadının kurucularından sayılan Ahmet Han müslümanların İngiliz hegemonyasına boyun eğmesinin gerekliliğini savunduğu için, İngiliz ajanlığıyla suçlanır.²⁵ Ayrıca modern metodoloji bağlamında ileri sürülen tekliflerin referans kaynaklarının küçümsenemeyecek bir bölümünü müsteşriklerin eserlerinden oluşması, bu endişe sahiplerinin tereddütlerini besleyen etkenlerdendir. Bu nedenle, dini metinleri, yeni bir bakışla okuma yöntemi olarak ileri sürülen tez ve görüşlerin, gerek kavramları gerekse içerikler açısından, oryantalist bakış açısını yansıtan görüntülerden kurtarılmaları gerekmektedir.

4. Yeni Arayışların Çözölmeye Sebep Olacağı Endişesi

Bize göre, yeni bir metodolojinin inşa edilmesini savunanların, en büyük eksiklikleri, reddettikleri ya da yetersiz gördükleri klasik usüle alternatif olacak bir metot ortaya koyamamalarıdır. Halbu ki, yeni bir metodolojinin genel bir kabule mazhar olması için tümel bir tutarlılığa sahip bulunması gerekmektedir. Nitekim yeni bir metot geliştirmenin gerekliliğini savunanlar da, bundan aciz olduklarını itiraf etmektedirler. Cabiri, asrımızda gerekli fitrı ve metodolojik şartları haiz müçtehidin bulunmadığından yakınmaktadır.²⁶ Yeni metodoloji bağlamında ileri sürülen, pratik örnekler daha çok, asrımızda ortaya çıkan; hümanizm, feminizm vb. moda değerleri İslam'a onaylatma gayretleri gibi görünmektedir. M. Sabri Efendi, modernitenin ortadoğu kanadının kurucusunun başlattığı ıslah hareketinin kötü neticeler doğurduğunu savunarak; “*Muhammed Abdüh'un ıslah hareketi, Ezherliler'in çoğunu dinsizliğe yaklaştırdı ama, dinsizleri İslâm'a bir adım yaklaştıramadı*” demek-

²³ Bkz. M. Sabri Efendi, a.g.e., I, 134.

²⁴ Bkz. M. Muhammed, Hüseyin, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986, s. 71 vd.

²⁵ Bkz. Esposito, a.g.e, s. 44.

²⁶ Cabiri, a.g.m., s. 32.

tedir.²⁷ Kevseri'nin; "mezhepsizlik düşüncesinin dinsizliğe götüren bir köprü olduğu",²⁸ Ramazan el-Buti'nin "mezhepsizlik İslam'ı tehdit eden en tehlikeli bidat"²⁹ şeklindeki kanaatleri de bu tereddüdün farklı bir ifadesidir. Çünkü, kendi içinde tutarlı bir sisteme bağlı kalınmadan ileri sürülecek görüşleri tahdit etme imkanı yoktur ve bu durum hiç bir prensibe dayanmayan sübjektif anlayışların yaygınlaşmasına yol açabilir. Dolayısıyla yeni usul arayışları, İslam'ın temel referanslarının tamamen gözardı edilmesi sonucuna götüreceği ve orijinalitesine zarar vereceği endişesinden arındırılmalıdır.

Son olarak bu konu çerçevesindeki kanaatimizi de ifade etmek istiyoruz: Bize göre yeni metodoloji arayışlarında şu iki nokta dikkat alınmalıdır:

Birincisi Hz. Peygamber'in Sünneti, usûli sistemin dışına itilmemelidir. Çünkü Sünnet'in yok sayıldığı ya da göz ardı edilebileceğini savunan bir metodoloji ne kadar sağlam temellere dayanırsa dayansın kabul edilmeyecektir. Kuran'ın ifadesiyle Hz. Peygamber, Kur'an'ın hem tebliğcisi hem de açıklayıcısıdır³⁰. Bu nedenle Hz. Peygamber'in sireti ve sünnetini dikkate almayan bir usulî sistem ya kör ya da topal olacaktır. Zira Hz. Peygamber (s.av.)'in sireti ve sünneti, Kur'an'ın beşer düzeyindeki en ideal pratiğini yansıtır. Sünneti mutlak olarak ret düşüncesinin, Kur'an'ın hem sübutu hem de delaleti çerçevesinde ciddi problemler doğuracağı açıktır.³¹ Bu nedenle usûl tekniği anlamında Sünnet en önemli referansımızı oluşturmalıdır.

İkincisi klasik metodoloji tamamen gözardı edilmemelidir. Çünkü Metodolojinin eski olması, onun atılmasını gerektirmez. Milattan üç asır önce ortaya atılan, aklı işletme yöntemleri bir takım tenkitlere rağmen bugün halen geçerliliğini korumaktadır. Vahyi anlamak ve anlamlandırmak için tespit edilen ve binlerce harika zekanın tartışarak geliştirdiği bir sistemi tamamen yok saymak doğru değildir. Kaldı ki, klasik usûl-ü fikh, kendi içinde potansiyel bir dinamizme sahiptir. Bu dinamizmin harekete geçirilmesi tıkanıklıkların ortadan kaldırmasına yetebilir. Böyle bir potansiyeli harekete geçirmek gerekirken, kaynağı ve amacı açısından farklı mahfillerin ürünü görüntüsüne sahip yöntemlerin peşine düşmek gereksizdir.

27 M. Sabri Efendi, a.g.e., I, 133.

28 Kevseri, a.g.e., s.129.

29 Muhammed Said, Ramazan, el-Buti, bir kitabına el-La Mezhebiyye Ahtarü Bidatin Tüheddidi's-Şeriatü'l-İslamiyye" (Mezhepsizlik İslamı Tehdit Eden En Tehlikeli Bidattır) adını vermiştir. Kitap, Müessesetü'r-Risale tarafından Beyrut'ta 1987'de basılmıştır.

30 Maide, 5/ 67; Nahl 15/44.

31 Abdü'l-Mevcüd Muhammed Abdü'l-Latif, es-Sünnetü'n-Nebeviyyetü Beyne Düati'l-Fitneti ve Edi'yai'l-İmi, Kahire, 1990, s. 80-81.

Sonuç

İlk tohumlarının atıldığı zaman itibariyle yaklaşık bir buçuk asırdan beri gündemde olan "klasik usulün" yetersizliği ve modern bir usul kurmanın gerekliliği tartışmaları, günümüzde de yoğun bir şekilde sürmektedir. Bu bağlamda değişik sahalardaki bilim ve düşünce adamları tarafından, İslam'ın referans kaynaklarının yeniden gözden geçirilmesi ve fonksiyonelleştirilmesi ile ilgili bir takım öneri ve teklifler sunulmaktadır. Bakış açıları ve vurgu noktaları farklı olsa da, bütün bu gayretlerin hareket noktalarını, gerek fert bazında gerekse toplumsal bazda günümüz müslümanının, içinde bulunduğu olumsuzluklar oluşturur. Sebebi ne olursa olsun, metodoloji sorunu üzerinde bu kadar yoğun bir şekilde durulması, ortada bir problemin var olduğunu ispata yeterlidir. En azından klasik metodun işletilmesinde bir ihmal olmalı ki, sözkonusu problem, İslam için kafa yoranların gündeminde bu denli yer işgal edebilmektedir. Günümüzde, İslami düşünce ve anlayışın aktif ve etkin olabilmesi için gerekli olan yöntem arayışları bağlamında ileri sürülen ve bir çoğu henüz berraklaşmamış sayısız tez ve görüş mevcuttur. Usûl probleminin çözümüne yönelik teklif ve çalışmalar arasında bir paralellik bulunmamaktadır. Bilginlerden diğer bir kısmı klasik usûlün tamamen atılmasının gerekliliğini savunurken, diğer bir kısmı temelini klasik usulün oluşturduğu bir sistem kurmayı tercih etmektedir. Öncelikle bu tür arayışları, İslam'ın temel referanslarına dinamizm kazandırma ve onları, gerek ferdi gerekse toplumsal hayatta etkinleştirme niyetlerinin ürünü olarak görmek gerekir. Bu nedenle de sözkonusu görüşler, metodoloji anlayışlarına bir bakış açısı kazandırmaları bakımından ciddiye alınmalıdır. İkinci olarak bu tezlerin teker teker ele alınarak, itidalli bir şekilde tahlil edilmesi ve yöntem arayışlarına katkılarının ortaya konması gerekmektedir. Ancak, kendi çapında değerli olan bu görüşlerin başarılı olmalarının önünde bir takım engeller de bulunmaktadır. Kanaatinizce bu engeller kaldırılmadan, yeni bir usul kurma çalışmaları, zaman ve emek israfından öte bir anlam ifade etmeyecek; ya tamamen reddedilecek ya da ihtiyatla karşılanacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Abdü'l-Latif, Abdü'l-Mevcüd Muhammed, *es-Sünnetü'n-Nebeviyyetü beyne Düati'l-Fitneti ve Edî'yai'l-İlmi*, Kahire 1990.
2. Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, (Çev. Latif Boyacı-Hüseyin Yılmaz), İnsan Yayınları, İstanbul 1994.
3. Arif Muhammed "Bilginin İslamileştirilmesi ve Model Kurmada Bazı Metodolojik Meseleler" (Çev. Mehmet Paçacı - Mevlüt Uyanık), *İslami Bilimde Metodoloji Sorunu*, Yayına Hazırlayan Mehmet Paçacı, Fecr Yayınevi, Ankara 1991.
4. Attas, S. Nakib *İslam Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, (Çev. Mahmut Erol Kılıç) İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

5. Atay, Hüseyin, **Kurana Göre Araştırmalar I-V**, Semih Ofset, Ankara 1996.
6. Aydın, Mehmet "Fazlur Rahman ve İslam Modernizmi" Fazlur Rahman'ın İslam İsimli eserinin baş tarafında, Selçuk Yayınları, İstanbul 1993.
7. Buti, Muhammed Said, Ramazan, **el-La Mezhebiyye Ahtarü Bidatin Tüheddidü's-Şeriatü'l-İslamiyye**" (Mezhepsizlik İslam'ı Tehdit Eden En Tehlikeli Bidattır) Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1987.
8. Cabiri, Muhammed Abid "İslam Hukuk Felsefesinde Metodolojik Yeniden Yapılanmanın Zorunluluğu", (Çev. Abdullah Şahin) **İslamiyat**, c. I, sayı: 4, Ankara 1998, ss. 25-52.
9. Fehmi, Muhammed, **Hikmeti Hukuki İslamiyye**, Matbaai Kütübhan-e Cihan, İstanbul 1329.
10. Fuller Graham E.- Lesser, Ian O., **Kuşatılanlar /İslam ve Batı'nın Jeopolitiği**, (Çev. Özden Arıkan) Sabah Kitapları, İstanbul 1995.
11. Hüseyin, M. Muhammed, **Modernizmin İslam Dünyasına Girişi**, İnsan Yayınları, İstanbul 1986.
12. Kevseri, Zahid, **Makalat**, Matbaat'ül-Envar, Kahire 1372.
13. Kırbasoğlu, M.Hayri, **İslam Düşüncesinde Sünnet**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999.
14. Merrly Wyn Davies, **İslami Antropolojinin Oluşturulması**, (Çev.Tayfun Doğukarın) Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
15. Mustafa Sabri Efendi, **Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlim min Rabbi'l-Alemin ve İbadihi'l-Murselin**, İhyai't-Türasi'l-Arabiyy, Beyrut, t.y.
16. Nasr, Seyyid Hüseyin **Modern Dünyada Geleneksel İslam**, (Çev. Savaş Şafak Barkçın-Hüsamettin Arslan) İnsan Yayınları, İstanbul 1987.
17. Şerare, Abdü'l-Cebbar "**Buhûsün fi'l-Kur'ani'l-Kerim Nazarât(ün) Cedideh**", Kum 1416/1996.
18. Turgut, İhsan, **Felsefi Sorgulama**, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1887.
19. Jerimi Rifkin ve Ted Howard, **Entropi Dünyaya Yeni Bir Bakış**, (Çev. Hakan Okay) Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992. 23-37.
20. John Esposito-John Donohue, **Değişim Sürecinde İslam**, (Çev. Ali Yaşar Aydoğan-Aydın Ünlü), İnsan Yayınları, İstanbul 1991